

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 167/168:001.08

О. П. Поліщук,
доктор філософських наук, професор
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ПОСТНЕКЛАСИЧНА НАУКА: СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ ПОВОРОТ

У статті аналізується значення соціально-гуманітарного повороту в постнекласичній науці і стверджується, що особливості розвитку сучасної науки зумовлені передусім зростанням інтересу з боку вчених до вивчення гуманітарної і соціальної сфери.

Як відомо, наука кінця ХХ – початку ХХІ століття докорінно відрізняється від попередніх періодів її історичного поступу. Сучасний етап її розвитку передусім характеризується виникненням великої кількості нових галузей наукового знання і, водночас, комплексними – міждисциплінарними – пошуками у царині найбільш значущих чи важких для аналізу проблем; появою значної кількості нових термінів, що збагачують тезаурус конкретної галузі знання (подекуди швидко набуваючи статусу загальнонаукового терміну: як-то, флуктуація, аттрактор, біфуркація тощо); новими принципами наукового пізнання: насамперед антропним, холістичним і коеволюційним. Однак, спостерігається й так би мовити філософізація наукової творчості – широке привнесення філософських здобутків: знання, принципів і понять у спеціальнонаукові дослідження; зростання інтересу до позанаукових шляхів надбання знання і значна увага до позараціональних мислительних компонентів людини та подальша гуманітаризація науки. Крім того, це відбувається на тлі все зростаючого антисциєнтизму, як світоглядно-культурної настанови в науковій діяльності. Тобто, можна констатувати, як видається, соціально-гуманітарний поворот сучасної науки.

Що з себе представляє нині соціально-гуманітарне знання та яку роль воно відіграє в сучасній науці? На жаль, вітчизняною думкою воно ще не належно проаналізоване. Дослідження даного феномена не чисельні, і осмислюється він переважно в межах історії та філософії науки. Так, передусім слід зазначити монографії В. Чуйка "Рефлексія основоположень методології філософії науки" (К., 2000) [1], В. Канке "Основні філософські напрямки і концепції науки. Підсумки ХХ століття" (М., 2000) [2]. Досліджується дана проблема й у колективній монографії "Науковий світогляд на зламі століть" / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін. (К., 2006) [3]. Слід також вказати на навчальний посібник М. Максюті "Філософія науки" (К., 2004) [4]. Однак, загалом слід констатувати необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

Тому ставимо за мету здійснити аналіз генезису наукової раціональності та впливу на неї в новітні часи гуманітарного і соціального знання, що призвело до формування постнекласичної раціональності та методології наукового пошуку. Зупинимось передусім на аналізі постнекласичної раціональності і згадаємо основні етапи розвитку науки і типи наукової раціональності, які формувались історично.

Докласична раціональність виникає на теренах античної культури. Як стверджував Парменід: "Думка завжди є думкою про те, що є. Одне й те саме – мислення і те, про що ми мислим". Іншими словами, думка завжди предметна. Осягнення підвалин буття думкою здійснюється умовляно, а не на основі чуттєвого субстрату, думка продукується мисленням. Платон цю ідею поглиблює, висуваючи припущення про наявність ейдосів – ідеальних сутностей, які осягаються лише в мисленні. Аристотель висуває ще одне міркування, а саме: про невід'ємний зв'язок думки і слова, та на основі цього формулює вимогу необхідності запровадження наукових понять. Мислення в науковому пошуку, на його погляд, має непрагматичну спрямованість. Любомудрством людина прагне займатись завдяки внутрішнім запитам, – переконаний він. А Плотин стверджував, що мислення є виявленням загального в бутті – Божественних підвалин сущого. Так формується переконання, що основа наукового пошуку – інтелектуальне фіксування чи виведення істини: в мисленні людиною осягається причина існування сущого. Відтак любомудру необхідно знаходити основу доцільності у всьому, адже у світі все доцільно, тому необхідно глибше пізнавати природу. (Показово, що всі ці ідеї, напрацьовані античною філософською думкою, будуть вирізняти європейську раціональність протягом тривалого періоду розвитку наукової думки цього культурного регіону). Однак, антична раціональність має суттєву особливість – за доби Античності сформувалась картина світу як Космосу: гармонійного цілого, елементом якого є людина. Наразі людина визнається так би мовити часткою Всесвіту, і далєбі не самою важливою. До того ж тут не виокремлюються ні наукова

© Поліщук О. П., 2010

діяльність, ані технічна чи художня творчість як самостійні і незалежні види людської діяльності. Адже, "техне" характеризує не сферу творчості, а ступінь майстерності людини, яка має прагнути "прирошувати" гармонію, створюючи довершені, красиві і потрібні речі. Відтак, технічне і художнє начала її діяльності сприймалися як одне й те ж.

Наукова революція кінця XVI-XVII ст. призвела до формування класичної європейської науки, а саме механіки і фізики. Поява наукової раціональності – це специфіка даного періоду розвитку наукової думки. Зокрема, Р. Декарт стверджує: "Мислю, отже, існую", а І. Ньютон вже висловлюється так: "Фізика, бійся метафізики". Наразі фіксується переконання про необхідність опертя на ідеальний план думки людини при пізнанні природи, однак буття вже не пов'язується з ідеєю детермінації Абсолютом. Показово, що декартові уявлення про божественний "першопоштовх" по відношенню до речовини та її самостійний розвиток після цього формують ідейну позицію, основою якої стає переконання про статичність фрагментів буття і прагнення розгляду елементів світу з дещо механістичних позицій. Світ ніби набуває статусу об'єкта, протиставленого суб'єкту. Така раціональність базується й на думці, що мислення – це суто пізнавальний процес, який має бути "чистим" від неідеально-моделюючих конструктів: ціннісних орієнтацій, чуттєвого субстрату тощо. Його основою є лише логіко-понятійна структура. Тому тут зосереджується увага лише на самому предметі наукового дослідження. Крім того, Г. Галілеєм зазначається значущість експерименту і повторюваності в дослідженні. Це призводить до прагнення тогочасних учених створювати моделі предметів, у тому числі ідеальні, і оперувати виключно ними. Тобто, наразі повністю нехтується суб'єктивне начало в науковому пізнанні: має місце орієнтація на здобуття істини, яка визнається, фактично, незмінною в часі. Наукове пояснення зводиться в такому випадку до пошуку причин і наслідків, а обґрунтування – до редукції знання про природу до принципів механіки. (Показово, що гуманітарна сфера не викликає зацікавлення тогочасних учених, але фіксується зародження інтересу до соціального пізнання). Іншими словами, саме в цей період розвитку європейської філософії і науки сформувались *механічна картина світу*, а також були закладені основи *класичної наукової методології*, в основу якої покладено аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний та індуктивний методи, метод моделювання.

Наукова революція кінця XVIII-першої половини XIX ст. призвела до переходу від класичної науки, зорієнтованої на вивчення механічних і фізичних властивостей об'єктів дійсності, до формування наукової діяльності, як спеціалізованої людської активності і науки як сфери людської діяльності. Поява низки інших наук: хімії, геології тощо призвела до змін у типі наукового пояснення і обґрунтування: на зміну творенню наочної механістичної моделі постає математично-несуперечлива модель. (Зокрема, праці Дж. Максвелла і Дж. Больцмана започаткували ідею можливості декількох теоретичних інтерпретацій матеріалу та ідею історичності наукового продукту). Так розпочався період *класичної картини світу* та *класичної наукової раціональності*, основи котрих закладені були в новочасний період.

Кінець XIX-середина XX ст. став періодом наступної наукової революції: на основі величезної кількості відкриттів у природознавстві та техніці сформувалася *некласична наукова раціональність* і *некласична наукова картина світу*. Які ж можна виокремити основні риси даного етапу розвою науки? Передусім, слід вказати *інтерес до суб'єкта наукової діяльності*, уявлення про його вплив на результат наукової творчості; домінування ідеї *діалектики* світу і мислення; початок дослідження *мікросвіту*; появу *значної кількості галузей науки*, і, як наслідок, "вибухоподібне" зростання кількості науковців, що призвело до *професіоналізації* їхньої діяльності; поступову популяризацію думки про пізнавальні межі людини через "непрозорість" буття. У цей період поступово набуває значного поширення така методологічна позиція (і риса) сучасної науки, як *плюралістичність* у потрактуванні складних для дослідження об'єктів (існування одночасно декількох альтернативних гіпотез, концепцій, теорій). А в гуманітарному науковому пізнанні формується ідеал історичної реконструкції, який запозичується геологією та біологією.

Кінець XX ст. формує *постнекласичну раціональність* у науці: об'єктами вивчення тут стають вже не предмети, а історично змінні системи об'єктів. Ідея історичної реконструкції як типу теоретичного знання, набуває широкого застосування (вона використовується зокрема астрономією, фізикою тощо). Поширюється й ідея термодинаміки невірноважених процесів та ідея "точок біфуркації" (І. Пригожін). Особливістю даного періоду стає й так би мовити етизація наукового пошуку: набуває популярності ідеал ціннісно-вмотивованого наукового пошуку (на засадах гуманістичної моралі). Має місце також поглиблений інтерес до людини, її історії, перспектив існування. Антропний принцип, за яким наш світ відповідає саме нам, стає все більш цінним при наукових дослідженнях. Так, звертається увага на константу електромагнітної взаємодії, числове значення якої $1/37$ необхідна для виникнення молекул і т.п. Фіксується, крім того, й інтерес до філософської спадщини різних культур і періодів історичного поступу людства.

Ще однією важливою рисою сучасного типу раціональності виступає *прояв інтересу до ненаукових типів і форм знання*, а також *до позараціональних засад мислення*. Тому зростає інтерес науковців до інтуїції вченого, емотивного підґрунтя його творчості, ціннісних засад його діяльності і т.п. Більше увага починає привертатися до естетичного чинника – краса все частіше розглядається як критерій суб'єктивної цінності самого наукового пошуку та евристичний принцип побудови гіпотези, концепції, теорії і подібного. Має місце зростаючий інтерес і до традицій східного типу мислення. Якщо західна традиція зорієнтована, насамперед, на досягнення природи та її феноменів через експеримент, перетворення в діяльності, то східне мислення – споглядальне і системне за суттю. Для нього світ – цілісна система, а людина – його елемент. (Наразі маємо аналогію з античною думкою, напрацювання котрої використовуються часто-густо й нині, але самий її світоглядний "дух" було втрачено Європою).

У зв'язку з поширенням антропного принципу, який виголошує людину як необхідного спостерігача фізичних параметрів Всесвіту, фіксується ще один момент сучасного типу раціональності. За "слабким" антропним принципом стверджується: людина домірна світу, щоб бути його уважним спостерігачем, а за "сильним" антропним принципом: у людини – особливий статус у Всесвіті як необхідного його спостерігача. (Показовим наразі видається таке висловлювання Дж. Вілера: "Ось людина, якою має бути Всесвіт"). Отже, людина виголошується предметом поглибленого наукового дослідження. Якщо вона домірна світу, то вивчення організації її буття – "ключ" до досягнення засад гармонії світу. Якщо вже в момент появи Всесвіту були закладені (правда, невідомо ким і навіщо) основи буття Людини як Спостерігача, то, відтак, ця істота відповідальна за його буття з моменту своєї появи. Тому маємо нині не лише розвиток природничих наук про людину, а й гуманітарного знання, і, навіть, тенденцію до "злиття" предмету їх пошуку. А також внаслідок цього фіксується створення загальнонаукової картини світу на основі принципу універсального еволюціонізму, який об'єднує ідеї системного і еволюційного підходів розвитку світу й людини. (В його утвердженні мали значущість, передусім, теорія нестационарного Всесвіту, теорія біологічної еволюції як мутагенезу, концепція ноосфери, теорії систем). Але попри це маємо й паростки його так би мовити антипода, зокрема популяризацію ідей креаціонізму чи інволюції. Поширюється біосферна етика та загалом етизація наукової діяльності. Тому рисою сучасного типу наукової раціональності стає *антропний ракурс бачення предмета наукового осмислення*.

Звернення уваги на нестабільність, хаосогенність буття призводить й до посилення *діалектичних засад наукового мислення та методології наукового пошуку*: тому надається перевага не аналітичності мислення, а його *синтетичності* як стратегії інформаційного опрацювання проблеми. Саме він дає можливість виявити "корпоративні" (Г. Хакен) засади організації елементів цілого, які проявляються саме в невірноважених умовах буття цих елементів. Оскільки у врівноважених умовах існування елементів світу (або буття всіх елементів цілого) має автономний характер, а при нестабільному стані очевидно проступає їх "ансамблевність", то фіксується наразі інтерес науковців до вивчення "ситуаційної детермінації" (С. Мангейм) як невід'ємного чинника пізнання. І, відтак, набуває значущості для наукового аналізу постать дослідника: його мислення, ціннісна сфера, мотиваційні спонуки діяльності і т.п. Тому для вченого набуває цінності інтерес до контексту буття чого-небудь або кого-небудь.

У чому ж загалом корениться своєрідність методологічних принципів соціально-гуманітарного пізнання, які проникають все ширше в інші сфери наукового пізнання? Насамперед, необхідно вказати на деякі своєрідні риси соціально-гуманітарного пізнання, які докорінно відрізняють його предмет, принципи і методологію наукового дослідження.

- Його об'єкт відмінний від природничого пізнання – це світ людини і сама Людина. Тому для гуманітаристики важливо завжди пам'ятати про відмінності між людьми як об'єктами пояснення і людьми як моральними суб'єктами, що важливі для обґрунтування їхньої віри та їхніх дій (Р. Рорті).

- Оскільки воно зорієнтоване на осмислення процесів розвитку суспільства і людини, то особливе значення наразі надається принципам *історизму* та *детермінізму*, відповідно яким об'єкти розглядаються як змінні та системно організовані.

- Таке пізнання завжди має ціннісно-змістове наснаження щодо освоєння чи впливу на людське буття, тобто йому притаманний не лише *прагматизм*, а й *аксіологічна спрямованість*.

- У соціально-гуманітарному пізнанні важливе значення має не стільки процедура надбання знання, а його *інтерпретації та розуміння*.

- Гуманітарний матеріал надто індивідуалізований, відтак, його важко структурувати і типологізувати при дослідженні. Так само важко це зробити й по відношенню до результатів соціального пізнання (через мінливість і складність об'єкта його дослідження). Це призводить, як видається, до прагнення сучасних науковців-гуманітаріїв спиратись переважно на *міждисциплінарний підхід* (чи навіть міжнауковий) при опрацюванні наукової проблеми. Крім того, в гуманітарному

пізнанні особливе значення надається суб'єктивній основі наукової творчості – особистості вченого, і, наразі, піднімається статус інтерсуб'єктивного начала в науковому пошуці.

- У гуманітарних науках значне місце посідає семіотична проблематика, тому тут велика увага приділяється *комунікації* та *діалогу*.

- У соціально-гуманітарному пізнанні спираються передусім на такі методи як: *спостереження* (як відомо, просте спостереження є реєстрацією фактів і подій ніби зі сторони; включене спостереження відбувається внаслідок адаптації дослідника до соціального середовища при "включенні" до нього як члена цієї спільноти та аналізі фактів "зсередини", так звана етнометодологія – різновид включеного спостереження, при якому результати опису соціальних явищ доповнюються їх інтерпретацією з врахуванням походження членів даної групи); *інтроспекція* як усвідомлений тривалий самоаналіз подій внутрішнього життя з метою виявлення його особливостей; *емпатія* – сприйняття внутрішнього світу іншої людини через уявне ототожнення з ним; *компаративістський метод* – спосіб дослідження через порівняння різних груп за деяким параметром або порівняння одних й тих самих осіб і груп протягом тривалого часу; *ідеографічний метод* – опис індивідуальних особливостей поодиноких історичних фактів; *метод біографізму* – спосіб дослідження суб'єктивної сторони суспільного життя особистості через аналіз особистих документів, в яких фіксується опис деякої події чи явища та авторська їх оцінка; *ігрові методи* як імітаційні ігри та ігри відкритого типу тощо.

- Воно спирається насамперед на такі принципи (за В. Ільїним), як-то: терпимість, умовність, аполітичність, гуманність, антиактивізм.

Але з чого ж власне розпочався соціально-гуманітарний поворот у науці, який суттєво вирізняє сучасний етап її розвитку? Одним з напрямів філософії та науки, що осмислював соціально-гуманітарну проблематику сучасного суспільства, виступила соціальна філософія і філософія культури, репрезентована передусім напрацюваннями представників Франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе, Ю. Габермас). Так, сучасні кризові явища в суспільстві Ю. Габермасом пов'язано зі зведенням комунікативної раціональності до цілераціональності: зведення "життєвого світу" людини до "ідеологізації" науки і техніки, а також деполітизації "громадськості". Загалом філософсько-культурологічні ідеї представників даної школи ґрунтувались на уявленні про *раціоналізацію життя людини з часів Нового часу як причину цивілізаційної кризи сучасності*. За Просвітництва, на їхній погляд, виникає уявлення про цінність саме раціонального опанування природою, що викликає формування у новітній період "масової культури" та суспільства "масового споживання". На думку Т. Адорно, технічний прогрес сучасної цивілізації веде до екологічної катастрофи чи навіть загибелі людства внаслідок духовної деградації. Така позиція засвідчує *технофобію* як песимістичну оцінку перспектив розвитку сучасного людства. Завдяки напрацюванням представників даної школи в філософії і науці починає набувати популярності й *антисциєнтизм* – негативна оцінка потенціалу науки як чинника існування сучасної цивілізації.

Ще одним ідейним підґрунтям соціально-гуманітарного повороту в сучасній науці стали напрацювання представників філософської герменевтики, якими здійснено ревізію методології наукового пізнання. Г.-Г. Гадамер так окреслив її суть: фундаментальна істина герменевтика така – істину не може пізнати і повідомляти хтось один. Всебічно підтримувати діалог, надати слово й інакомислячому, вміти засвоювати висловлене ним – ось у чому суть герменевтики. Основні філософсько-методологічні вимоги сучасної герменевтики, які суттєво вплинули на ідейні позиції та методологічні вимоги постнекласичної науки можна звести до такого:

- природничо-наукова методологія немає універсального характеру застосування, тому позанауковими способами досягнення істини є мистецтво, філософія чи історія, якими осмислюється соціальне життя на основі культурно-історичної традиції;

- застосовувати методологію природничих наук до вивчення соціального життя необхідно обережно, враховуючи специфіку предмета соціального пізнання;

- істина не є характеристикою тільки якості пізнання, але виступає передусім характеристикою самого буття людини; і вона не "схоплюється" за допомогою метода, а лише "привідкриває" себе; істина ж соціального буття "реалізується" людьми, насамперед через мистецтво;

- розуміння – основа розкриття досвіду осягнення істини, *розуміння – це спосіб існування суб'єкта соціального пізнання, який водночас пізнає й оцінює дійсність*; і зрозуміти щось можна лише при наявності "попереднього розуміння" в інтерпретатора – попереднього уявлення про зміст чогось;

- розуміння – це розгортання логіки запитання й відповіді на нього, тому розуміння людиною світу і взаєморозуміння людей здійснюється в "стихії мови";

– слід відмовитись від чіткого розмежування суб'єктивності тлумача та об'єктивності того, що ним витлумачується.

Тому як підсумок зазначимо, специфіка розвитку сучасної науки обумовлена значною мірою саме зростанням інтересу науковців до гуманітарної та соціальної сфери. Думка, виголошена за часів Античності, що багато див є на світі, але людина з них найдивніша (Софокл), нині набуває все більшої значущості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Чуйко В. Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки / В. Л. Чуйко. – К., 2000. – 252 с.
2. Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / В. Канке. — М.: Логос, 2000. — 320 с.
3. Лук'янець В. С. Науковий світогляд на зламі століть / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін. – К., 2006. – 288 с.
4. Максюта М.Є. Філософія науки: навч. посіб. / М. Є. Максюта. – К.: Урожай, 2004. – 420 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.07. 2010 р.

Полищук Е. П. Постнекласическая наука: социально-гуманитарный поворот.

В статье анализируется значение социально-гуманитарного поворота в постнекласической науке и утверждается, что специфика развития современной науки, прежде всего, обуславливается возрастанием интереса ученых к изучению гуманитарной и социальной сфер.

Polishchuk O. P. The Postneoclassic Science: the Sense of Social-Human Aspect.

In the article the social-human aspect in the postneoclassic science is analysed and it is asserted that specifics of the modern scientific development is based to the growth of scientist's interesting to the leaning of humanistic and social spheres.